

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 323.2(477):316.4.063

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.3>

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ

CIVIC CULTURE IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE INVASION: CHALLENGES AND THREATS

Вегеш І.М.,*кандидат політичних наук,**доцент кафедри політології і державного управління**Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»***Колодій М.М.,***старший викладач кафедри політології і державного управління**Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»*

В статті проаналізовано особливості розвитку громадянської культури українського суспільства в умовах російського вторгнення. Повномасштабна війна накладає свій відчутний відбиток на політичні цінності, орієнтації та пріоритети громадянського суспільства в Україні. Попри деякі позитивні тенденції, такі як зростання рівня самоорганізації та кристалізація політичної ідентичності, громадянська культура українського соціуму стикається також із низкою викликів та загроз, які потребують ретельного вивчення в межах вітчизняної політичної науки.

Окрім цілком очевидної екзистенційної загрози, до таких викликів автори статті також відносять відтермінування виборчого процесу, трансформації у сприйнятті «іншого», а також популістську риторичку, яка продукує спрощене розуміння політичної реальності та послаблює обороноздатність країни. Автори переконують, що ці виклики українське суспільство не може дозволити собі ігнорувати, адже від адекватної реакції на них буде залежати успішність опору агресивним намірам країни, яка не лише втратила навіть видимість демократії, але й не мислить свого існування поза імперськими наративами.

Автори статті також проаналізували ключові відмінності між українською та російською політичною культурами, які полягають у відмінному трактуванні сутності влади, демократії та прогресу. На думку авторів, ключовою відмінністю є фактична неспроможність російського соціуму сформувати громадянське суспільство. Ця неспроможність укупі із бажанням ліквідувати інститут громадянського суспільства в Україні також може бути потрактована як одна із причин російського вторгнення на територію України. Автори доводять, що задля виживання громадянської культури в Україні необхідною є деконструкція російських імперських наративів. Крім цього, особливо важливим в контексті національної єдності, як умови для перемоги у війні, є також поширення практики толерантності, яка забезпечить співпрацю різних груп та верств, з яких складається українське суспільство.

Ключові слова: громадянська культура, демократія, війна, вибори, популізм, толерантність.

The article analyzes the features of the development of the civic culture in Ukraine in the conditions of the russian invasion. The full-scale war leaves its tangible imprint on the political values, orientations and priorities of civil society in Ukraine. Despite some positive trends, such as the growth of the level of self-organization and the crystallization of political identity, the civic culture of Ukrainian society also faces a number of challenges and threats that require careful study within the framework of domestic Political Science.

In addition to the quite obvious existential threat, the authors of the article also include the postponement of the electoral process, transformations in the perception of the "other", as well as populist rhetoric, which produces a simplified understanding of political reality and weakens the country's defense capabilities. The authors argue that Ukrainian society cannot afford to ignore these challenges, because the success of resistance to the aggressive intentions of a country that has not only lost even the appearance of democracy, but also does not think of its existence outside of imperial narratives will depend on an adequate response to them.

The authors of the article also analyzed the key differences between Ukrainian and Russian political cultures, which are based on a different interpretation of the essence of power, democracy and progress. According to the authors, the key difference is the actual inability of russian society to form a civil society. This inability, coupled with the desire to eliminate the institution of civil society in Ukraine, can also be interpreted as one of the reasons for the russian invasion of Ukraine. The authors argue that the deconstruction of russian imperial narratives is necessary for the survival of civic culture in Ukraine. In addition, especially important in the context of national unity, as a condition for victory in the war, is

also the spread of the practice of tolerance, which will ensure cooperation between different groups and strata that make up Ukrainian society.

Key words: civic culture, democracy, war, elections, populism, tolerance.

Постановка проблеми. Громадянська культура будь-якого демократичного суспільства, яке перебуває у війні, не може не зазнавати відчутних трансформацій. Українське суспільство, зіткнувшись із масштабною екзистенційною загрозою, в цьому сенсі також не є винятком. З огляду на це надзвичайної актуальності з точки зору національної безпеки набувають дослідження трансформаційних процесів у громадянській культурі українського суспільства, яке має солідний бекграунд політичної активності та успішного відстоювання своїх суспільно-політичних пріоритетів. В кожному десятилітті, впродовж яких існує незалежна Україна, можна знайти пікові точки громадянської активності, які за своєю інтенсивністю вартує порівнювати із активністю революційною. Українське суспільство має досвід успішної політичної боротьби, який обумовив формування чіткої структури цінностей, в межах якої права та свободи людини, демократія, громадянська участь та відповідальність є нормами соціально-політичного поступу. Втім, розвиток демократичних інститутів (вибори, свобода слова тощо) в умовах військового стану сильно утруднюється внаслідок цілком очевидних факторів, пов'язаних із виживанням країни. Не обов'язково вдаватися до глибокого аналізу для того, щоб зрозуміти, що труднощі подібного типу є цілком природними за обставин, в яких загрозованим є не лише існування держави, але й сама культура та ідентичність українців. Водночас потрібно ці труднощі вивчати для того, щоб зрозуміти, які тенденції вони породжують, а також те, як ми можемо на них впливати із користю для українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна політична наука в Україні не ігнорує питань, пов'язаних із розвитком політичної культури. Подібний інтерес є цілком зрозумілим та виправданим за сучасних умов, оскільки російсько-українська війна включає окрім військової також багато інших сфер, включно зі сферою культури. Зокрема, Л. Ілько вивчає культурний вимір російсько-української війни [1]. Г. Зеленько та Н. Кононенко досліджують характер та перебіг трансформацій, яких зазнає політична ідентичність українського суспільства в умовах повномасштабної війни [2]. С. Дембіцький аналізує зміни в структурі індивідуальних та соціальних цінностей під час російського вторгнення [3]. О. Гордійчук досліджує риси української політичної ментальності та політичної культури, а також особливості впливу на них російсько-української війни [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ключова річ, яка характеризує специфіку розвитку громадянської культури українського суспільства в умовах війни, пов'язана із тим, що війна все ще триває. З одного боку, це унеможливорює всеохопне вивчення наслідків процесу через його незавершеність, а за іншого боку, доводиться вивчати все нові зміни, оскільки від їхнього ретельного вивчення буде залежати правильна оцінка ситуації в реаліях війни, що є надзвичайно важливим в контексті національної безпеки та покращення механізмів опору ворожим намірам.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – визначити та проаналізувати ризики та загрози, що постають перед громадянською культурою в Україні в умовах повномасштабного вторгнення.

Виклад основного матеріалу. З початком російсько-української війни громадянська культура в Україні почала зазнавати певних змін. Зокрема, важливі зрушення відбулися в сфері політичної ідентичності українського суспільства, що було обумовлено загальнокультурними тенденціями, в першу чергу орієнтацією на глибший пошук себе в межах власної культури, яка перебуває у стані перманентної загроженості. Окрім цього, також вартує згадати високий рівень самоорганізації українського соціуму, який в перші місяці війни вражав світову громадськість, актуалізуючи питання про нечувані раніше спроможності громадянського суспільства брати на себе відповідальність за долю країни.

Втім, окрім позитивних зрушень потрібно також наголосити на певних викликах та загрозах, які постають перед українським суспільством в контексті розвитку його громадянської культури. До ключових викликів можна віднести наступні:

1. Екзистенційна загроза.
2. Відтермінування виборчого процесу.
3. Загострене сприйняття «іншого».
4. Популізм.

Цей перелік є далеко неповним, але в цілому він дозволить ідентифікувати та пояснити деякі важливі фактори, які обумовлюють розвиток громадянської культури українського суспільства в умовах війни.

Екзистенційна загроза. Коли країна постає перед екзистенційною загрозою таких масштабів, з якими зіткнулося українське суспільство, починаючи з 24 лютого 2022 року, тобто з початку повномасштабного вторгнення російської армії на територію суверенної України, тоді сприйняття політичної реальності в такому соціумі макси-

мально радикалізується. Дії російських військ на окупованих територіях переконливо засвідчують, що російське політичне керівництво має на меті не лише завоювати територію України, не лише ліквідувати Україну як незалежну державу, але й ліквідувати саму українську ідентичність. Об'єктом насильства за таких обставин стає все українське – державний суверенітет, мова, культура, практики політичної комунікації, право на свою історію, на власну інтерпретацію минулого, теперішнього та майбутнього. Захистити, зберегти своє – це зараз первинне завдання українського суспільства.

Саме тому потрібно розуміти, що російсько-українська війна є не тільки війною між двома політичними суб'єктами за території, як також не є вона тільки протистоянням між двома цивілізаційними центрами сили. Вона є водночас типовою антиколоніальною війною, в якій колишня колонія відстоює свою незалежність та право на власне політичне та культурне самовизначення. Причому «українське питання» для імперії, з якою ведеться боротьба, є питанням базовим, системоутворюючим. З цього приводу історик С. Плохій зазначав наступне: «Імперія – така, якою її хотіла бачити Росія: її великодержавний статус та й сама державність – все це трималося на Україні, якій треба було бути окремою, але невіддільною частиною Росії. Багато хто в Кремлі та за його межами розглядав можливий вихід України з російської сфери впливу як атаку на саму Росію» [5, с. 293].

Протистояння з імперією не може бути лише військовим, політичним чи економічним, воно, так чи інакше, є також протистоянням культурним. І мова тут не лише про мовні та етнічні відмінності, але також і про абсолютно відмінні типи політичної культури, відмінні уявлення про політичний процес, про культуру участі суспільства в процесі прийняття політичних рішень, в ставленні до ролі людини в суспільно-політичних процесах загалом. Війна з імперією в даному випадку також означає війну між двома відмінними культурами саморепрезентації (одна країна репрезентує себе через насильство та агресію, а інша – через миролюбність та толерантність). Також вона є війною між двома перспективами майбутнього – демократичного та анти-демократичного. У ширшому сенсі це війна між культурою демократії та культурою автократії, на яку демократичний світ не може не реагувати, адже йдеться про глобальний наступ на цінності демократії та права людини.

Причому цей наступ також може бути потрактований як тривалий в історії останніх століть виступ проти Заходу та всього, що він собою репрезентує, включно із системою цінностей. Характеризуючи російську політику від Петра I до Володимира Путні, Г. Кіссінджер у своїй роботі «Світовий порядок» зокрема зазначав наступне: «Усе в Росії – її абсолютизм, її розмір, її глобальні

амбіції та слабкі місця – сприймалося як прихований виклик традиційній європейській концепції міжнародного порядку, побудованого на рівновазі та стриманості» [6, с. 45].

Згідно з концепцією «руського міра», територія України – це частина Росії, а самих українців ніколи не існувало. Отже, ця війна має на меті також знищення культурної ідентичності українців, розмиття цієї ідентичності в імперському дискурсі. У зв'язку з цим російська влада завжди намагалася тиснути на Україну спочатку культурно, вносячи розбрат між різними ідентичностями в українському суспільстві, намагаючись їх розколоти. Трактуючи відмінності як такі, що є антагоністичними, вона завжди апелювала до ідеї, що цей антагонізм може бути вирішений лише за умови знищення України. Натомість Україна перманентно демонструвала прихильність до миролюбності (чого лише вартує безпрецедентна в історії добровільна відмова від ядерної зброї), а також до поміркованості в питанні ставлення до меншин. Таким чином, геополітична стратегія, обрана Росією, є прямою атакою на цінності демократії та плюралізму, а також на культуру, в яку ці цінності інтегровані. Тільки єднання демократичних суспільств на усіх рівнях співпраці, в тому числі й на ціннісному та культурному рівнях, може бути адекватною відповіддю на цю атаку.

У цій боротьбі за визволення України деконструкція імперських наративів є однією з умов перемоги. Один із аспектів такої деконструкції полягає у зверненні українського суспільства до своєї історії та своєї культури, в усвідомленні їхньої цінності. Впродовж десятиліть планомірного упослідження та провінціалізації, які були одними з інструментів колонізації, українська культура перебувала в тіні культури імперії, знаходилася на маргінесах повнокровного культурного життя. Така маргіналізація почасти сприяла процесу відчуження українського суспільства від власної культури, процесу, який не припинявся навіть після здобуття Україною незалежності.

Тепер, в умовах відкритої агресії, українське суспільство демонструє неабиякий інтерес до власної культури та історії, активно шукає чіткіших орієнтирів для означення власної ідентичності, відмінної від тієї ідентичності, яку імперія нав'язувала століттями. Важко не погодитись із М. Степико, який ще до повномасштабного вторгнення зазначав: «Українці долають непростий шлях зламу стереотипів, деміфологізації поглядів на своє історичне буття, вчать оцінювати національну історію у своїх, а не чужих категоріях. Така трансформація колективної свідомості, зрештою, має дати цінний результат – остаточно «націоналізувати» історичний наратив, утвердити у суспільстві спільний погляд на українське минуле, а отже, допомогти нації об'єднатися довкола

перспектив свого майбутнього» [7, с. 188]. Після початку повномасштабної війни цей процес вже набув масового характеру. Досягнення в цьому напрямку впродовж останніх трьох років, можливо, навіть перевершують результати всієї попередньої культурної політики у найкращі періоди її відповідності національним інтересам. Це, звісно ж, не може не вплинути в тому числі й на політичну культуру українського суспільства, оскільки вона є складовою ширшої духовної культури. Історія українського народу переконливо засвідчує, що він, на відміну від російського народу, завжди тяжів до демократичних форм самоорганізації.

Однак, потрібно також розуміти, що можливість ефективного функціонування демократичного типу політичної культури в українському суспільстві на пряму залежить від виживання самого цього суспільства. Таким чином, екзистенційна загроза є первинним та найголовнішим викликом громадянській культурі українців. Всі інші загрози та виклики, якщо й не є другорядними, все-таки поступаються за важливістю цій загрозі.

Відтермінування виборчого процесу. Іншим важливим викликом громадянській культурі українського суспільства є неможливість організації виборчого процесу. В умовах військового стану вибори не передбачаються, але навіть якби були внесені відповідні зміни до українського законодавства, то вибори б і так виглядали мало ймовірними, оскільки однаково не можна було б гарантувати безпеку виборців під час голосування. Тому такий стан постійної невизначеності (цілком вимушеної) та відкладання також накладає свій відбиток на розвиток політичного процесу будь-якого демократичного суспільства, в якому змінюваність влади є однією з базових засад легітимності.

В умовах війни суспільство, звичайно, йде назустріч таким обмеженням, оскільки усвідомлює увесь масштаб ризиків, пов'язаних із проведенням виборчого процесу. В свою чергу, подібне «заморожування» політичної боротьби позначається на політичній свідомості суспільства, на його спроможності вибирати між різними альтернативами суспільного, політичного, економічного та культурного розвитку. Зрозуміло, що під час активного ведення бойових дій (а інтенсивність російсько-української війни засвідчує, що цей конфлікт є найпотужнішим з часів Другої світової війни) політична свідомість не надто фокусує свою увагу на виборчому процесі, який за таких умов цілком слушно трактується як другорядний і «не на часі». Логіка війни диктує свою «повістку дня» та свою ієрархію цілей за критерієм їх важливості. Зрозуміло, що у порівнянні з питанням виживання країни, проблема виборів виглядає другорядною, адже якщо не буде країни, то й ніяких демократичних процесів у ній бути не може.

Втім, необхідно також розуміти, що відтермінування виборчого процесу у тривалій перспективі не може не позначитися на громадянській культурі. Повномасштабна війна триває вже більше трьох років, і невідомо наразі скільки ще вона триватиме. За таких реалій потрібно чітко розуміти, що від трансформацій, яких зазнаватимуть як демократичні інститути, так і громадянська культура українського суспільства в умовах тривалої війни, буде залежати майбутнє демократії, майбутнє того політичного порядку, вибір якого Україною імперія не приймає. До речі, це також є однією з причин російської агресії. Ф. Фукуяма у передмові до українського видання своєї книги «Політичний порядок і політичний занепад» з цього приводу зазначив наступне: «Україна є важливою для решти світу. Якщо їй не вдасться модернізуватись і вона повернеться на довколаросійську орбіту, це стане бентежним сигналом решті Євразії і повідомленням деяким країнам про те, що вони перебувають у полоні петель своїх історій, тож їм ніколи не вдасться приєднатися до Європи в ролі цілковито сучасних держав. Це розуміє Росія, яка робить усе можливе, щоб Україні не вдалося. Тому молодому поколінню українських лідерів доведеться опікуватися тим, аби їхня країна справді досягла належного балансу між державою, правом і демократією» [8, с. 11].

Для імперії важливо, щоб Україна була якщо не повністю знищена як держава, то хоча б порунована, економічно відстала та недемократична країна. Це означає, що український опір повинен включати не лише військову та економічну складові, але також надзвичайно важливу ціннісну складову, в межах якої ефективне функціонування демократичних інститутів та громадянської культури є базовою умовою розвитку країни. В даному контексті варто згадати наступні слова К. Райс: «Кожна нова демократія має досвід балансування на грані смерті, коли в критичні моменти випробовується інституційна структура, яка залежно від реакції зміцнюється чи послаблюється» [9, с. 14].

Загострене сприйняття «іногого». Неможливо пояснити громадянську культуру поза контекстом соціальної взаємодії. Суспільство складається з осіб, які, належачи до різних груп, відрізняються одна від одної за різними ознаками — статтю, віком, етнічною приналежністю, світоглядом, ідеологічними переконаннями, баченням майбутнього суспільства, до якого вони належать і т. д. Саме ці відмінності, якщо вони не доведені до крайньої поляризації, насправді підживлюють процес всебічного розвитку демократичного суспільства. Пліуралізм, який закладено в основу сучасного розуміння демократії, передбачає максимально можливу повагу до відмінностей. На основі цієї поваги формується можливість для усунення соціальної ізоляції та налагодження

співпраці, в процесі якої відмінні ідентичності залучаються до колективного конструювання структури соціальної взаємодії на засадах толерантності.

Однак, часто в умовах війни сприйняття «іншого» здатне загостритися настільки, що може призводити до екстраполяції образу ворога на співгромадянина, який поділяє інші цінності та погляди з приводу тих чи інших питань. Подібні загострення можуть призводити до посилення протиріч в суспільстві, що, в свою чергу, є дуже небезпечним з огляду на національну безпеку. Надмірні загострення на мовному питанні чи релігійному, чи низці інших питань, можуть стимулювати непотрібні в умовах війни конфлікти всередині самого суспільства. Породжені подібним чином протиріччя та чвари здатні послаблювати солідарність серед громадян, а, отже, й підривати обороноздатність країни.

Цей виклик актуалізує питання толерантності, як ефективного механізму покращення взаємодії з «іншими», особливо якщо ці «інші» є співвітчизниками. Така взаємодія є надзвичайно важливою у важкі часи, до яких безперечно належить і поточний відрізок української історії. Внутрішні відмінності (мовні, культурні, релігійні чи ідеологічні) між різними групами українського суспільства повинні бути розглянуті крізь призму тієї масштабної загрози, яку уособлює агресивна імперська машина сусідньої держави. У зв'язку з цим, постає потреба в укріпленні тих тенденцій в українському соціумі, які посилюють процес єднання та почуття солідарності. Цілеспрямована робота в цьому напрямку дозволить посилити в суспільстві таке необхідне в наш час усвідомлення колективної відповідальності за становище країни. Саме толерантність, яка «допомагає виявити і подолати проблемні моделі мислення» [10, с. 15] сприятиме зміцненню обороноздатності України.

Популізм. Небезпека популістської риторики в мирні часи є дещо менш загрозливою, ніж у часи війни. Для популізму притаманною є орієнтація на спрощене бачення політичних ситуацій, заохочення до швидкого вирішення соціальних та політичних проблем, а також докладання зусиль для виникнення чи поглиблення розколу між елітами та широкими масами. Популісти якраз і проєктують спрощене бачення політичної реальності на завжди схильну до «простоти» масову свідомість, тобто на свідомість так званої «мовчазної більшості». З огляду на це, популізм – «Це не ідеологія, а політична логіка – спосіб мислення про політику» [11, с. 16].

Радикалізована війною політична свідомість часто схильна до орієнтації на прості способи вирішення складних проблем. Це відкриває можливість для процвітання популістських тенденцій у широких суспільних колах. Подібною була

політична риторика напередодні президентських виборів 2019 року, коли деякі політичні актори стверджували, що для припинення війни на Донбасі «потрібно просто перестати стріляти». Подібного типу популістські висловлювання, які базуються на спрощеному сприйнятті політичної реальності, послаблюють не тільки легітимність влади, але й підривають основи функціонування політичної системи в цілому. Популізм в умовах повномасштабної війни є явищем ще більш загрозливим, ніж у 2019 році, оскільки підрив легітимності в такому випадку не може не розцінюватися як пряма загроза національній безпеці. Це є той виклик, який безпосередньо пов'язаний із розвитком громадянської культури суспільства, із трансформаціями у структурі його цінностей. Убезпечення від популяризації та поширення популістських ідей в демократичному суспільстві є можливим лише за однієї умови – перманентної комунікації політичної влади із суспільством. Саме така комунікація, будучи основою демократичного процесу, дозволить зберегти сенси, цінності та орієнтації, які посилюють національну безпеку, а також зможе посилити у суспільстві відчуття «спільної справи», яке базується на усвідомленні важливості єднання влади і суспільства у боротьбі з агресором.

Ефективність такої комунікації між владою та суспільством не в останню чергу буде залежати від розробки першою конкретної та чіткої стратегії боротьби з агресором. Стратегічне мислення у цей важкий час української історії є тим необхідним елементом, який дозволить вибудувати чітку послідовність завдань та пріоритетів, а також сприятиме національній єдності. Цілком слушно з цього приводу зауважує М. Розумний: «Стратегія – це шлях до перемоги, а не збірник порад чи житейської мудрості. Перемога здобувається в боротьбі, у якій ви точно знаєте, з ким боретеся, за що і якими засобами збираєтеся довести свою перевагу» [12, с. 179]. Стратегічне мислення, таким чином, дозволить встановити чіткі та обґрунтовані пріоритети в межах дискурсу війни, в якому простір для популістської риторики буде максимально звужено.

Знову ж таки, стратегія також повинна опиратися на ідею толерантності, адже саме завдяки цій ідеї можна досягати високого рівня єдності між різними верствами та групами українського суспільства, що є надзвичайно важливим в контексті підтримання стійкості населення у ході війни. Іншими словами, якщо популістська риторика постійно спрямована на продукування розколів у суспільстві, то риторика толерантності апелює до єднання, до посилення співпраці, яка є фундаментом належного опору агресивним діям ворога.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що боротьба України є не лише війною за неза-

лежність (хоча навіть це одне вже є самодостатньою причиною для всебічної підтримки України з боку країн Заходу, які декларують повагу до міжнародно визнаних кодонів), боротьба України є також війною за демократію. І з усіх наявних наразі фронтів цієї глобальної війни між демократіями та автократіями саме російсько-український фронт є найважливішим, саме від нього залежить виживання того міжнародного порядку, який підтримувався після закінчення Другої світової війни. У зв'язку з цим, виникає настійлива необхідність як у розбудові військового та економічного потен-

ціалу України, так і в неухильному слідуванні цінностям демократії, громадянського суспільства, толерантного ставлення до культурного різноманіття. Україна повинна опікуватися громадянською культурою свого суспільства – якщо й не посилювати її (що в умовах війни є дійсно надзвичайно проблематичним), то хоча б утримувати на довоєнному рівні. Це не лише позитивно вплине на функціонування демократичних інститутів в Україні, але й також посилить єдність українського суспільства в боротьбі з агресором, єдність, яка є фундаментом обороноздатності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ілько Л. Культурний вимір війни. Український контекст. *Регіональні студії*. 2025. № 41. С. 14–19.
2. Зеленько Г., Кононенко Н. Як російська військова агресія змінила політичну ідентичність українців. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4. С. 108–114.
3. Дембіцький С. Індивідуальні та соціальні цінності під час війни: актуальність, структура та вплив. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4. С. 93–102.
4. Гордійчук О. Вплив війни з РФ на політичну ментальність та політичну культуру українців. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2024. № 40. С. 93–105.
5. Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / Перекл. з англ. В. Євменова, Є. Євменова. Харків: Фоліо, 2023. 308 с.
6. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / пер. з англ. Н. Коваль. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.
7. Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків: Майдан, 2020. 258 с.
8. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал, Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
9. Райс К. Демократія / Пер. з англ. Л. Герасимчука. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2018. 320 с.
10. Проактивна толерантність як шлях до миру. Християнське соціально-етичне визначення толерантності як концептуальної основи проекту «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України»; [Автори: Маркус Фогт, Рольф Гусманн, з доповненнями Михайла Фетька, Фелікса Геєра, Іво Франкрайтера, Ігоря Вегеша, Маріанни Колодій та Олександра Бокотєя]: Ужгород, ФОП Наумченко Н.В., 2019. 26 с.
11. Джудіс Дж. Б. Великий вибух популізму. Як економічна криза змінила світову політику / перекл. Н. Палій. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 192 с.
12. Розумний М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. С. 196.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.08.2025

Дата публікації: 30.09.2025